

Projectplan 'Werkman 2015'

H.N. Werkman, 1882- 1945. Leven en Werk

© Stichting Werkman 2015

14-10-2014

In 2015 staat journalist, ondernemer, maar bovenal kunstenaar Hendrik Nicolaas Werkman (29 april 1882 – 10 april 1945) opnieuw in de belangstelling. Zeventig jaar na zijn dood laat cultureel Groningen met de manifestatie Werkman 2015 zien dat één van haar belangrijkste kunstenaars ook nu nog van grote betekenis is. Het Groninger Museum stelt zijn werk en levensverhaal centraal in een grote overzichtstentoonstelling. Met deze expositie als middelpunt, organiseert Stichting Werkman 2015 een groot aantal activiteiten op verschillende locaties in stad en provincie Groningen.

Werkman 2015

Hoe vertel je het verhaal van een kunstenaar die vanuit een kleine provinciestad, een figuur van internationale betekenis is geworden? Hoe zorg je ervoor dat dit verhaal bij een breed publiek blijft hangen en opnieuw inspireert? Met deze vragen als uitgangspunt, is het project *Werkman 2015* ontwikkeld: een initiatief van Stichting *Werkman 2015*¹, speciaal opgericht om in 2015, 70 jaar na zijn dood, aandacht te besteden aan de Groninger kunstenaar Hendrik Nicolaas Werkman. Van 10 april tot 1 november is in het Groninger Museum de Werkmantentoonstelling te zien, over het werk en leven van Werkman. Stichting *Werkman 2015* stelt zich ten doel om deze tentoonstelling te laten uitgroeien tot middelpunt van een manifestatie, met een groot aantal activiteiten rond deze Groninger kunstenaar op verschillende locaties in de stad en provincie Groningen. Samen met cultureel Groningen willen we laten zien dat Werkman één van de belangrijkste kunstenaars van Groningen is geweest, én ook nu nog van grote betekenis is.

Een roerige tijd in Groningen

De tijd waarin Werkman leefde, 29 april 1882 (Leens) - 10 april 1945 (Bakkeveen), was een roerige tijd: met de verwerking van de Eerste Wereldoorlog, grote economische en sociale onzekerheid, de crisis van 1929 en het begin van de Tweede Wereldoorlog in 1939. Dat gold ook in Groningen met toenemende werkloosheid, werkverschaffingsprojecten, sociale onrust en de trek van het platteland naar de stad. De periode vanaf 1923 is een cruciale periode geweest voor de ontwikkeling van het kunstenaarschap van Werkman. De nieuwe technieken die hij toepaste, waren een verrijking: zowel in de sfeer van de typografie -met het maken van teksten en illustraties voor tijdschriften en affiches- als in de sfeer van de beeldende kunsten- met zijn tekeningen en schilderijen. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog, in 1938, kwam Werkman in contact met Sandberg, die in 1939 Werkman's eerste solotentoonstelling verzorgde in het Stedelijk

¹ Het bestuur Stichting *Werkman 2015* bestaat uit: Deddo Houwen, Mirjam de Meijer, Dorothea van der Meulen, Peter Vroege en Peter Yspeert. Organisatiebureau Geert Lameris is verantwoordelijk voor de conceptontwikkeling en de uitvoering van het project *Werkman 2015*. De realisatie van dit projectplan was mogelijk dankzij de financiële steun van de Gemeente Groningen.

Museum. In zijn brieven vertelt Werkman, soms bijna verlegen en met verbazing, hoe bewonderend de conservator sprak over de druksels van Werkman. Na de dood van Werkman zijn er nog tal van tentoonstellingen en publicaties geweest. In de tv-documentaire ter gelegenheid van de biografie over Werkman van Hans van Straten in 1963, vertelt Sandberg hierover: *we hebben tentoonstellingen van zijn werk gemaakt in Amerika, in Frankrijk, in Duitsland- en overal heeft zijn werk die aanklank gevonden, die wij verwacht en gehoopt hadden. Men heeft begrepen dat hier iets heel bijzonders aan het woord was: niet alleen de beeldend kunstenaar, maar ook de mens die iets te zeggen had, iets te vertellen had aan zijn medemens, en dat met zijn werk wist te doen. Ik geloof dat dit nog lang niet uitgewerkt is en dat in de toekomst Werkman's werk steeds meer om zich heen zal grijpen en steeds meer bewonderaars en adepten zal vinden.* Werkman's rol als journalist en dichter, als drukker en vormgever, als schilder en schrijver én zijn kijk op de maatschappij, waren nauw met elkaar verbonden: hij maakte zijn werk vanuit de samenleving. In die zin past Werkman in deze tijd van cultureel ondernemerschap, waarin het accent steeds meer komt te liggen op 'de maatschappelijke context': *wat is je positie als kunstenaar in de samenleving?* Deze vraag wist Werkman als geen ander te beantwoorden en geeft daarmee ruimte voor een nieuwe invalshoek. Zijn oeuvre laat zien hoe hij verbonden was met de tijd waarin hij leefde, hoe hij zich daardoor liet inspireren en wat zijn positie was als vernieuwend kunstenaar. Daarnaast schreef hij gedurende WO II een groot aantal brieven aan tal van vrienden: met zorgen over vrienden die werden opgepakt of omgebracht, vermengd met zorgen over zijn dagelijks bestaan.

Een biografie in beeld

Aan de hand van de brieven, gedichten en prozafragmenten, die corresponderen met het beeldend werk van Werkman, wordt met *Werkman 2015* voor het eerst het levensverhaal en het werk van H.N. Werkman in één geheel gepresenteerd. Een speciaal Werkmanboek, 'H.N. Werkman 1882-1945, Leven & Werk' genaamd, wordt uitgebracht. De gekozen vorm, een biografie in beeld, is geschikt voor een breed publiek. In tien hoofdstukken, verdeeld in honderd beknopte episodes en vele afbeeldingen, krijgt de lezer inzicht in het leven en werk van de kunstenaar. Zijn grafische achtergrond, economische omstandigheden, het kunstleven in Groningen, de internationale avant-garde en de oorlogsjaren: het unieke van Werkman ligt in de manier waarop hij al deze draden vervlocht in zijn werk. De

executie van Werkman vlak voor de bevrijding van Groningen, is bepalend geweest voor hoe er tot nu toe over Werkman's kunstenaarschap gesproken is. Zijn (inter)nationale erkenning in de jaren na de oorlog, wordt vaak gekoppeld aan het abrupte einde van zijn leven. In het prelude van het boek spreekt Universiteitshoogleraar Kunst en Samenleving Henk van Os de wens uit met de herdenking van Werkman's dood in 2015, pathetiek te vermijden en Werkman die plaats in de kunstgeschiedenis te geven die hij verdient. De auteurs hebben aan deze wens gehoor gegeven en zijn erin geslaagd de eigenzinnige ontwikkeling binnen Werkman's oeuvre te laten zien. Zij schrijven over Werkman als kunstenaar die zich steeds bleef vernieuwen, zich niet wilde conformeren aan conventies en die altijd een vrije ondogmatische omgang met de begrippen abstract en figuratief hanteerde. 'H.N. Werkman 1882-1945, Leven & Werk' is een initiatief van Groninger Museum en de Stichting Werkman 2015, uitgegeven door WBOOKS. De redactie werd verzorgd door kunsthistorica Anneke de Vries, gastconservator Jikke van der Spek, bibliothecaris en auteur Doeke Sijens en Mariëtta Jansen, conservator bij Groninger Museum. Verder werkten mee: Doeke Hardeman, conservator moderne kunst in het Gemeentemuseum Den Haag; Ronald Ohlsen, neerlandicus en schrijver; Henk van Os, Universiteitshoogleraar Kunst en Samenleving aan de Universiteit van Amsterdam; Han Steenbruggen, directeur-conservator van Museum Belvédère te Heerenveen-Oranjewoud; Mieke van der Wal, werkzaam bij het Drents Museum in Assen; Martin Werkman, de oudste kleinzoon van M.H. Werkman (1884-1953), de jongste broer van Werkman; Claartje Wesselink, universitair docent bij de vakgroep Cultuurgeschiedenis van Europa aan de Universiteit van Amsterdam. Het rijk geïllustreerde boek heeft een kloek formaat, bevat 256 pagina's en is verkrijgbaar bij de boekhandel en Museumwinkel voor de prijs van € 29,95. Doordat het boek 'Werkman Leven & Werk' op de markt wordt gebracht ruim voordat de manifestatie *Werkman 2015* begint, willen we het verhaal over de Groninger kunstenaar vanaf 14 november 2014² al enige bekendheid geven. Na de boekpresentatie in het Groninger Museum organiseren we een lezingencyclus door het land. Onder het mom van 'spread the word' willen we tot aan 10 april 2015 in samenwerking met bibliotheken, boekhandels, musea en de auteurs van het boek in Nederland een gevarieerd programma van sprekers samenstellen, om steeds een ander aspect van het boek te belichten. Het boek fungeert ook als leidend principe voor het

² Op 14 november vindt de boekpresentatie plaats in het Groninger Museum

organiseren van een breed scala aan activiteiten tijdens de manifestatie. De reeks verhalen is een kapstok waar alle activiteiten – binnen en buiten het museum- aan worden opgehangen: het zorgt voor samenhang en consistentie.

Wat willen we presenteren?

De stichting *Werkman 2015* heeft zich ten doel gesteld een veelzijdig programma te maken, dat zowel interessant is voor huidige bewonderaars van Werkman, maar met haar programmering ook nieuwe -zoals Sandberg dat mooi verwoordde- 'adepten' wil vinden. De stichting is verantwoordelijk voor de coördinatie tussen de verschillende projecten³, streeft naar een uitgebalanceerde programmering van de culturele activiteiten en draagt zorg voor de communicatie en marketing daarvan. De Werkmantentoonstelling, het boek en de verschillende activiteiten worden onder één noemer aan de buitenwereld gepresenteerd: er wordt een logo ontworpen, dat gebruikt wordt door het Groninger Museum, en alle andere initiatieven die zich in 2015 koppelen aan *Werkman 2015*. Om één verhaallijn te tonen, worden de culturele activiteiten ingedeeld in drie episodes, gekoppeld aan het boek en de tentoonstelling. Met elke episode belichten we een ander verhaal, zo komen we Werkman tegen als burger van de stad Groningen, als journalist, als drukker, als romanticus, als vernieuwend kunstenaar en als één van de laatste slachtoffers van de Duitse bezetting:

1. We beginnen op 10 april 2015 (Werkman's sterfdag) tot medio mei met het hoofdstuk 'De Blauwe Schuit'. In dit hoofdstuk vertellen we het verhaal over Werkman in de oorlog (1940-1945), over zijn laatste levensdagen, vragen we nieuwe aandacht voor zijn beroemde Chassidische Legenden en staan we aan de hand van het verhaal van Werkman stil bij de vraag: wat is vrijheid?;
2. Hoewel verhalen over Werkman vaak gaan over zijn dramatische einde; is in deze tweede episode 'Van platteland naar de stad' ruimte om ook een ander verhaal te vertellen. De relatie ambacht, ondernemingszin en kunstenaarschap wordt onder de loep genomen. Vanaf medio mei tot aan medio augustus, gaan we van de jeugdijaren van Werkman in Leens (1882-1907), naar de tijd dat hij zijn eigen drukkerij begint aan de

³ Onder de verschillende projecten worden de productie van het Werkmanboek, de boekpresentatie, de lezingencyclus, de Werkmantentoonstelling en de culturele programmering verstaan.

Peperstraat 5 - en later aan de Pelsterstraat 31-33, waar hij zijn eerste schilderij maakt en lid wordt van De Ploeg (1908-1922);

3. Vanaf medio augustus tot aan november, willen we met het derde hoofdstuk 'The Next Call' het verhaal over Werkman als vernieuwend kunstenaar vertellen (1923-1940) en samen met cultureel Groningen laten zien hoe hij ook vandaag de dag, in de 21ste eeuw, een inspirerende kunstenaar is.

Hieronder wordt per episode in hoofdlijnen beschreven wat er in Werkman's leven gebeurde, hoe zich dat verhoudt tot de tijd waarin hij leefde en welk deel daarvan we in 2015 willen presenteren.

1. De Blauwe Schuit (1940-1945)

In het begin van de oorlog krijgt de drukkerij van Werkman weinig orders. Werkman richt zich vooral op het schilderen. Aan het einde van het eerste oorlogsjaar ontmoet hij predikant August Henkels die samen met de chemicus Ate Zuidhoff en de lerares klassieke talen Adri Buning de illegale uitgeverij De Blauwe Schuit hebben opgericht. Vanaf december 1940 tot aan zijn dood drukte Werkman veertig uitgaven van De Blauwe Schuit. Met als bekendste werken de Chassidische Legenden en de Turkenkalender. In de oorlogsjaren ontmoet Werkman belangrijke mensen als Paul Guermontprez en Willem Sandberg. Werkman drukte ook voor de clandestiene uitgeverij *In agris occupatis* van Willem Nagel en Willem Overbeek; zij publiceerden onder de pseudoniemen J.B. Charles en Marten Drossaard. Op 13 maart wordt Werkman door de SD gearresteerd en naar het Scholtenhuis gebracht. Op 10 april wordt Werkman met negen andere gevangenen uit hun cel gehaald en bij Bakkeveen doodgeschoten. Op 13 april wordt Groningen bevrijd.

Historische context

De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog wordt steeds weer opnieuw onderzocht en beschreven. Zo ingrijpend en onbegrijpelijk is deze oorlog geweest. Aan de hand van de brieven die Werkman in deze tijd schreef, gecombineerd met het werk dat hij maakte voor de Blauwe Schuit, krijgen we een bijzonder beeld van hoe Werkman de oorlog heeft beleefd.

Wat willen we laten zien?

In 2015, 70 jaar na zijn overlijden, is Werkman's sterfdag het moment dat de Werkmanexpositie in het Groninger Museum wordt geopend. Van 10 april tot en met medio mei, incl. 4 mei de herdenking en 5 mei Bevrijdingsdag, staan activiteiten op het programma die het verhaal 'Werkman in de oorlog' op de kaart zetten. Dit doen we met de theatervoorstelling 'Ik ga naar Tahiti' van Waark over de laatste levensdagen van Werkman, met de muziek/poëzievoorstelling 'Onder de weg en over de lucht' om op een nieuwe manier aandacht te vragen voor de beroemde Chassidische Legenden van Werkman en met de dansvoorstelling 'Niemandland', om aan de hand van verhalen over de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog stil staan bij de vraag: wat is vrijheid?

- Theatervoorstelling 'Ik ga naar Tahiti' – Waark
Waark heeft het plan opgevat de Nederlandstalige film 'Ik ga naar Tahiti'(1992) van Gerrard Verhage over de laatste levensdagen van Werkman in toneelvorm om te bouwen. De kern van het verhaal van de film, zal ook de kern van het stuk zijn: de keuze van een kunstenaar om partij te kiezen, actief of passief, voor een groot publiek; als drukker en voor het individuele lot van een joods gezin", zoals het Mediafonds toendertijd schreef. Waark acht deze kern, het dramatische verhaal en de Groningse situering, van grote betekenis en wil met de uitvoering hiervan een passende bijdrage leveren aan *Werkman 2015*. Waark wil met "Ik wil naar Tahiti" brede lagen van de Groninger bevolking bereiken en zal daarom het stuk gaan spelen in de kleinere theaters in stad en provincie. Dat Waark daartoe in staat is bewijzen de recente en succesvolle uitvoeringen van "Hardloper Huzengoa" (45 voorstellingen) en "De nije man".

- Poëzie- en muziekvoorstelling 'Onder de weg en over de lucht' – Stichting Diek
De Chassidische Legenden van Werkman zijn het meest bekend. Jan Siebo Uffen en Ellen Dijkhuizen laten met het poëzie- en muziekprogramma 'Onder de weg en over de lucht' op een nieuw manier de Chassidische Legenden zien: Gronings talige gedichten van Jan Siebo Uffen, op muziek gezet door Ellen Dijkhuizen, met druksels van Werkman

als achtergrond geprojecteerd en geïllustreerd in het gelijknamige boek 'Onder de weg en over de lucht'. Ze spelen met hun programma in op de beleving van de werken en weten door de gekozen taal, het Gronings, aansluiting te vinden bij het Groninger publiek. De titel verwijst naar de koets die meermalen als vervoermiddel in de prenten 'De Chassidische Legendes' van Werkman opduikt. Jan Siebo Uffen schrijft daarover: "*bijna steeds heeft de koets miraculeuze eigenschappen. Schijnbaar zonder aansturing verplaatst hij zich los van ruimte en tijd. Het zorgt voor een legendarische, wonderbaarlijke en sprookjesachtige sfeer. Muzikaal is het ook nog eens prachtig te werken met koetsgeluid en paardenhoeven als thema.*"

- Dans-theatervoorstelling 'Niemandland'- De Steeg en Club Guy & Roni
Een ander thema dat zich ervoor leent om in deze periode aan te snijden is de vraag: wat is vrijheid? Met de dans-theatervoorstelling Niemandland, een co-productie tussen theater De Steeg en dansgezelschap Club Guy & Roni, willen we dit thema onder jongeren vanaf 12 jaar bespreekbaar maken. Centraal in de voorstelling Niemandland staan verhalen over de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog. Verhalen van hoop en blijdschap, maar ook verhalen waar we het eigenlijk liever niet meer over hebben: over verdriet, schaamte, wraak, ontredde. Ook dat was de bevrijding. Via deze verhalen onderzoeken we wat vrijheid eigenlijk is. Is vrijheid dat iedereen mag doen en laten waar hij zin in heeft? Hoe ga je om met vrijheid, wat doet het met je? Waarom is vrijheid belangrijk en hoe geef je het door? In 2015 wordt 'Niemandland' aangepast aan het verhaal van Werkman.

2. Van platteland naar de stad: van de jeugdijaren (1882-1907) in Leens naar de drukkerij in Groningen (1908-1922)

Hendrik Nicolaas Werkman is geboren in Leens. Zijn ouders behoorden tot de Groninger middenklasse: zijn vader, Klaas Jacob Werkman, was veearts en zijn moeder, Grietien Alingh Louwes, kwam uit een gezin waarvan de vader dokter was. In 1891, toen Hendrik Nicolaas negen jaar oud was, overleed zijn vader. Vier jaar later verhuist het gezin naar Groningen. Hendrik gaat in 1896 naar de Rijks H.B.S., maar rondt zijn opleiding niet af. In 1900 krijgt hij een baan bij de boekhandel, uitgever en

drukker T.J. Borgesius in Sappemeer. Daar leerde hij de beginselen van het zetten en schrijven, maar houdt zich ook bezig met het maken van foto's. In de daarop volgende jaren schrijft hij, samen met zijn broer, stukjes voor de uitgever Herman Oppenheim die hem vanaf 1 september in dienst neemt. Vanaf 1905 is Werkman als journalist verbonden aan de *Nieuwe Groninger Courant*. Op 31 maart verlooft Werkman zich met Jans Cremer en komt hij in dienst bij drukkerij Knoop in Wildervank. In 1908 begint Werkman een drukkerij aan de Peperstraat 5 in Groningen. In het daaropvolgend jaar trouwt hij met Jans Cremer. Samen krijgen ze drie kinderen. De drukkerij is succesvol en verhuist in 1912 naar Pelsterstraat 31-33, rond 1920 is er circa 27 man personeel in dienst. In deze periode maakt hij ook zijn eerste schilderij en wordt Werkman lid van De Ploeg. In 1917 overlijdt Werkmans echtgenote Jans Cremer aan een hersenbloeding. Een jaar later trouwt Werkman met Nell Supheert, dochter van een dominee uit Beilen.

Historische context

De periode 1882-1907 waarin Werkman opgroeide is politiek en cultureel een belangrijke periode geweest. Philip Blom schreef daarover het fascinerende boek *De duizelingwekkende jaren*. Met de stoommachine en daarop volgende industriële revolutie aan het begin van de 19^e- eeuw en een groot aantal uitvindingen in de tweede helft van die eeuw, zoals de gloeilamp, de radio, grammofoon, telefoon, auto's en vliegtuigen, veranderde de wereld in Europa. Ook Groningen maakte een bloeiende periode mee met de opkomst van de agrarische industrie, de verwerking van aardappels, stro en bieten. Het platteland was de basis voor ontwikkeling en welvaart. De wereld bleek groter te zijn dan dorp, stad of provincie; met in de westerse wereld grote veranderingen in kunst en cultuur. In de omgeving waar Werkman opgroeide, waren de boeren rijk en hadden zij macht: er was nog geen kiesrecht. De boeren waren van betekenis voor de economie, namen initiatieven om agrarische producten industrieel te verwerken, maar waren ook van betekenis voor de cultuur en wetenschap. Groningen speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van schoolboeken met drukkerijen en boekhandels die soms ook uitgever van boeken werden. Het was de tijd van grote sociale verschillen tussen arbeiders en boeren. De dokter, dominee of hoofdonderwijzen zaten er net

tussen, hoorden niet bij de arbeiders maar ook niet bij de boeren. Dat zal ook het geval geweest zijn voor het gezin Werkman in Leens. Nederland ontwikkelt zich industrieel en maatschappelijk, met in 1917 de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en in 1919 voor vrouwen. In Groningen zijn er belangrijke initiatieven van boeren en kapitaalbezitters, de opkomst van socialisme en de verrijking van de kunst en cultuur, waaronder de oprichting van De Ploeg. De Ploeg beperkte zich niet alleen tot belangstelling voor de beeldende kunst, maar ook voor andere disciplines zoals muziek en poëzie. Van betekenis zijn ook de internationale contacten van De Ploeg, in het bijzonder die met kunstenaars als Kirchner en de Duitse kunstenaarsgroep Die Brücke.

Wat willen we laten zien?

In deze periode ligt het accent op vragen als: hoe waren de jeugdijaren van Werkman in Leens? En, hoe ondernemend was Werkman later als drukker in Groningen? Het leent zich ervoor om de relatie ambacht, ondernemingszin en kunstenaarschap onder de loep te nemen. Werkman was daarvan een exponent. Hoewel deze periode weinig beeldend werk levert dat uitgangspunt kan zijn voor een culturele programmering, weet Meindert Talma met zijn originaliteit en gevoel voor humor deze periode onder de aandacht te brengen. Met de theatervoorstelling Fie van Overmorgenland wordt de periode waarin Werkman kunstenaar wordt benadrukt. De auteur, Barbara Stok, vindt het een boeiende tijd uit zijn leven: "het verhaal over zijn faillissement en hoe hij dat op onconventionele wijze te boven komt is bovendien weer helemaal actueel in onze tijd van crisis en tegenslagen. Tegelijkertijd is het een universeel verhaal: van een grote tegenslag die onverwacht tot groot geluk leidt." Deze opvatting leent zich er ook uitstekend voor om jongeren opnieuw te laten inspireren door het leven en werk van Werkman: waarbij niet alleen onderzoek gedaan wordt naar de druktechnieken van Werkman, maar het ook zal gaan over de 'bezieling' waarmee Werkman zijn werk maakte.

- Muzikale biografie 'Het onverklaarbare'- Meindert Talma
Meindert Talma maakt een programma bestaande uit 8 à 9 liedjes (45 minuten durende muziekvoorstelling). Hij begint zijn muziekprogramma in Leens, over het gemoedelijke 19e-eeuwse dorpsleven, met de brief van Werkman aan Zuithoff als uitgangspunt: 'Vroeger in het dorp onzer jeugd

kwamen de kuiper, de bakker, de timmerman en een paar andere notabelen onder de linde, na het avondmaal een buurpraatje houden. Om nooit te vergeten, welk een bekoring ging er van zo'n groepje uit. De meester met een lange pijp of een korte kromme, de kuiper een beetje lang en temig, met een zwarte zijden pet op zijn witte kop, en de bakker vol grappen, de smid een ernstig man met een bril op.' Meindert vervolgt zijn muziekprogramma met 'Krantenogen' een lied over Werkman toen hij als journalist verbonden was aan het Groninger Dagblad en de Nieuwe Groningsche Courant en 'Het onverklaarbare' over Werkman die niet 'kerks' is, zijn kunstenaarschap regelrecht een goddelijke oorsprong toerekent. Elke liedje wordt ingeluid met een verklarende tekst.

➤ Theatervoorstelling 'De Omslag' – Stichting Overmorgenland

De theatervoorstelling 'De Omslag' focust zich op de periode waarin Werkman kunstenaar wordt. Thema's die aan de orde komen zijn: wat is werkelijk van waarde in het leven? Het overwinnen van tegenslagen. Je durven bevrijden van normen in de maatschappij en durven te kiezen wat er echt toe doet. 'De Omslag' is geïnspireerd op Fie Werkman, de dochter van H.N Werkman, en wordt gespeeld op de grote houten kubus die Onix en Overmorgenland samen ontwikkelden, het zogenoemd Poplart Theater. Hierbij zit toeschouwer op de huid van de speler en heeft tegelijk zicht op het omringende landschap. De kubus wordt aan de grens van de stad Groningen geplaatst bij het kloostercomplex 'Germania' in Thesinge: zo richt 'De Omslag' zich niet op de stad, maar is haar blik naar buiten gericht. Joke Tjalsma (o.a. Geluk, Iep, De gelukkige huisvrouw) speelt de toneeltekst van de stripverhalenschrijfster Barbara Stok. In samenwerking met het Groninger Museum wordt het verhaal ook verwerkt tot stripboek. Het stripboek en de voorstelling zullen een beeld schetsen van dezelfde periode uit Werkmans leven: het boek is de verstripping van de voorstelling, de voorstelling is de toneeluitvoering van het stripboek.

➤ Educatieprogramma's – Groninger Museum, Gemeente De Marne en Bakkeveen

De jeugdijaren van Werkman in Leens en zijn ontwikkeling tot kunstenaar van Europese betekenis, is ook een inspirerend verhaal om met jongeren uit Groningen bij stil te staan. Met de docentenopleiding van Academie

Minerva zal het project 'Scholen ontmoeten Werkman' worden opgezet. Veel scholen van het voortgezet onderwijs zijn genoemd naar mensen die voor de samenleving van grote betekenis zijn geweest. Het Werkmancollege, Zernikecollege, Kamerlingh Onnes, Wessel Gansfort, Aletta Jacobs en ga zo maar door. Zo is het idee ontstaan om deze belangwekkende personen de kunstenaar H.N. Werkman te laten ontmoeten. Onder het motto 'scholen ontmoeten Werkman' krijgen docenten en leerlingen de vraag voorgelegd 'hoe verhoudt het leven en werk van de naamgever van de school zich tot het leven en werk van Werkman?' Kan wetenschap verbonden worden aan kunst? Hoe is voor beide disciplines de uitdrukking 'outside the box- denken' van toepassing? Wat is de betekenis van creativiteit en waar leidt dat toe? En, hoe sta je daar zelf als scholier in? Het biedt kansen om deze vraag niet alleen te beperken tot geschiedenis, en kunst en cultuur, maar ook breder. De scholen krijgen de gelegenheid de beantwoording van deze vraag ook te verwerken in creatieve producten: beeldend, muzikaal maar ook in taal met gedichten of verhalen. Groninger Museum zorgt voor een Werkmanprogramma voor kinderen van basisscholen. Ook worden in Leens, waar Werkman is opgegroeid, en Bakkeveen, waar Werkman is begraven, speciale educatieprogramma's voor basisscholen georganiseerd.

- De stad als expositieruimte- CBK, Bibliotheek Groningen, UMCG
Het leven van Werkman is herkenbaar in de stad, met aan de Lage der A en de Pelsterstraat de panden waarin de drukkerij van Werkman waren gevestigd, het Werkmanbeeld van Armando aan de Radesingel, en de Oosterbrug en de Werkmanbrug. Met het idee 'de stad als expositieruimte' als uitgangspunt, kunnen de expositie in Groninger Museum en de Werkmanlocaties aangevuld worden met een Werkmanexpositie in de binnenstad, om inwoners en bezoekers van Groningen nieuwsgierig te maken naar deze Groninger kunstenaar. Het CBK Groningen wil langs deze plekken stadswandelingen organiseren. Ook is er ruimte voor studenten van Academie Minerva: creativiteit, het ontdekken van de mogelijkheden van de openbare ruimte en het aangaan van relaties met stadgers en bezoekers van de stad, geven een nieuwe dimensie aan het werk van beginnende kunstenaars. Het Groninger

Museum heeft contact met het UMCG om in het ziekenhuis werk van/over Werkman te exposeren. Daarnaast wordt voor de realisatie van dit project samenwerking gezocht met de Bibliotheek Groningen. Taal en poëzie spelen een belangrijke rol in het beeldend werk van Werkman. De Bibliotheek Groningen wil in dit kader bijeenkomsten organiseren en op deze manier kunstenaars, beginnende (studenten Academie Minerva), maar ook aan gerenommeerde kunstenaars, laten inspireren door Werkman. K. Schippers wordt door Bibliotheek Groningen uitgenodigd om over 'Dadaïsme in kunst en poëzie' te vertellen en kunsthistoricus Peter Kooke en dichter/filosoof Rense Sinkgraven nemen twee colleges voor hun rekening. De resultaten daarvan worden tentoongesteld, in de bibliotheek maar ook in de vorm van affiches, muurkranten en buitenreclame.

3. The Next Call: aandacht voor Werkman's kunstenaarschap (1923-1940) en de betekenis van zijn werk in de 21^e-eeuw

In de vorige eeuw vernieuwde Werkman de kunst en kreeg daarvoor alle aandacht. Dit is de periode waarin Werkman technieken uit het drukkersvak gebruikt voor zijn kunstenaarschap met o.m. *The Next Call*. Dit tijdschrift, dat in een kleine oplage van 1923 tot 1926 in 9 nummers verscheen, was bestemd voor zijn naaste vriendenkring, maar ook voor kunstenaars in het buitenland zoals de Rus El Lissitzky in Hannover en de Nederlander Theo van Doesburg in Parijs. In deze periode wordt zijn werk op verschillende exposities tentoongesteld en in 1938 maakt Willem Sandberg kennis met het werk van Werkman. In 1929 maakte Werkman een kunstreis samen met Jan Wiegers naar Keulen en Parijs om talrijke indrukken in deze avant-garde centra van de schilderkunst op te doen. Werkman speelt in die tijd een belangrijke rol in het bestuur van De Ploeg. In 1930 wordt zijn huwelijk met Nell Supheert ontbonden, een jaar later overlijdt zijn moeder. In 1934 ontmoet Werkman Greet van Leeuwen waarmee hij in 1936 trouwt. Na de dood van Werkman zijn er tal van tentoonstellingen en publicaties geweest.

Historische context

Met de crisis van 1929 en het begin van de tweede wereldoorlog in 1939 is dit een roerige tijd, met ook in Groningen toenemende werkloosheid, werkverschaffingsprojecten, sociale onrust en trek van het platteland naar

de stad. Deze periode is een van de belangrijkste geweest voor het kunstenaarschap van Werkman: het is de periode waarin hij het meeste werk maakte en daarvoor ook waardering kreeg. De nationale en internationale betekenis van Werkman groeit. Ook op andere terreinen van de kunst vond vernieuwing plaats en werden initiatieven genomen, bijvoorbeeld op het terrein van de architectuur, muziek en film.

Wat willen we laten zien?

In deze periode, 'The Next Call' genaamd, willen we laten zien wie Werkman als vernieuwend kunstenaar was en wie en/of wat hem inspireerde. Met de expositie 'The Next Call' van GR-ID wordt de context van het internationale kunsttijdschrift in beeld gebracht, waarbij aandacht is voor vragen als: hoe zag het Groningen van Werkman eruit, wat was de kring waarin Werkman zich begaf, slaagde hij erin contacten te leggen met grote, internationaal actieve kunstenaars en hoe werd er gereageerd op Werkman's *The Next Call*? In navolging van *The Next Call* en Werkman's opvatting over de vrijheid van de kunst en de 'vrijheid van de geest' gaat Sign met jonge kunstenaars onder het motto 'de moed om de waarheid te zeggen' op zoek naar nieuwe vormen waarin kunst kan communiceren met de samenleving. Met studenten van Academie Minerva en het Prins Claus Conservatorium en de jonge kunstenaars van Stichting WEP willen we laten zien wat de betekenis van Werkman in de 21ste eeuw is.

➤ Expositie 'The Next Call' en de context van het internationale kunsttijdschrift – GR-ID

Hoe ontwikkelde de avant-garde in Groningen zich ten opzichte van andere steden? Met deze vraag houdt GR-ID zich bezig: met een tentoonstelling richt zij zich op het fenomeen internationale kunstenaarstijdschriften uit de avant-garde, die de inspiratie vormden voor H.N. Werkmans *The Next Call* en gaat daarbij vooral ook in op de mensen achter deze tijdschriften, de internationale contacten die daardoor ontstonden en de context van waaruit deze tijdschriften en initiatieven ontstonden. In de expositie wordt de bezoeker door middel van historisch foto- en filmmateriaal en geluidsopnamen meegenomen naar de tijd van de avant-garde, de periode tussen de beide wereldoorlogen – hoe zag Europa er in deze tijd uit, hoe kleedden mensen zich, wat voor literatuur en muziek

verscheen er en wat voor kunst werd er gemaakt? En wat waren de verschillen tussen landen en steden onderling? De meeste kunstenaarstijdschriften ontstonden in steden als Berlijn, Parijs, Moskou en Amsterdam en werden gemaakt door intellectuelen, schrijvers, dichters en kunstenaars die soms ook nog eens politiek geëngageerd waren. *The Next Call* ontstond in Groningen en werd gemaakt door een drukker die zich op het kunstenaarspad had begeven, zonder een uitgebreid netwerk van kunstenaars en intellectuelen en zonder politiek engagement. Hoe zag het Groningen van Werkman eruit, wat was de kring waarin Werkman zich begaf en slaagde hij erin contacten te leggen met grote, internationaal actieve kunstenaars? Hoe werd gereageerd op Werkman's *The Next Call*? In de expositie wordt een aantal internationale tijdschriften belicht en wordt gekeken naar de context en reikwijdte van *The Next Call*. Waarop was het tijdschrift geïnspireerd, naar wie stuurde Werkman het en wat hoopte hij ermee te bereiken? Met welke mensen legde hij contact, wat vond men van hem en wist hij bekendheid te bereiken in het buitenland? En wat was de context van waaruit hij werkzaam was en hoe verhiel deze zich ten opzichte van die van de andere kunstenaars?

➤ Beeldende kunst project 'Parrhesia, de papieren stem' – SIGN

Werkman was van mening dat de kunstkring zich moest ontrukken aan het provinciale van Groningen en een meer internationale kijk op de wereld van de beeldende kunst moest ontwikkelen. Hij wilde zich losmaken van de burgerlijke moraal én nog belangrijker waren voor hem de vrijheid van de kunst en de 'vrijheid van de geest', zoals hij het in de eerste aflevering van *The Next Call* formuleerde. Sign gaat onder het motto 'de moed om de waarheid te zeggen' met het project 'Parrhesia, de papieren stem' dit aspect van Werkman met jonge kunstenaars onder de aandacht brengen. Sign gaat op zoek naar vormen waarin kunst kan communiceren met de samenleving, waarbij kunst een actuele ervaring wordt. De bewegingsruimte en vrijheid van de kunstenaars worden nagestreefd (en die van Sign) om tot een zo goed mogelijk, niet afgevlakt, fris resultaat te komen." Het project bestaat uit de volgende onderdelen:

1. De introductietentoonstelling: 8 kunstenaars worden geselecteerd en krijgen in SIGN een tentoonstelling met voorbeelden van eerdere werken gebaseerd op dit gegeven, bedoeld voor een breed publiek;

2. LAB: de 8 kunstenaars komen in een lang weekend samen in SIGN en gaan aan de slag met de vraag: voor welke waarheid is tegenwoordig nog moed nodig om onder de aandacht te brengen? Vooraf wordt een lezing georganiseerd, achteraf een pitch met uitkomsten;
3. Daarna volgt de praktische uitvoering van de ideeën.

➤ Werkman in de 21ste eeuw

In hoeverre is Werkman nu nog belangrijk? Het is een vraag aan jonge kunstenaars:

- Academie Minerva gaat met hedendaagse kunstenaars/ontwerpers aan de slag met het werk van Werkman;
- House of Design onderzoekt wat er gebeurt als je het werk van Werkman, vertaalt naar het driedimensionale. Zoals H.N. Werkman een belangrijke rol speelde bij de ontwikkeling van het drukken, gelooft House of Design dat de 3D-printer ook een belangrijke rol op zich kan nemen. Voor de uitvoering van dit concept is Marleen Andela, ontwerpster en 3D-expert, benaderd om een plan uit te werken. Marleen Andela is momenteel bezig met het bouwen van een 3D-printer. Zij heeft letterlijk elk moertje en elk boutje zelf getekend. Zij weet als geen ander hoe een 3D-ontwerp tot stand komt.
- Stichting WEP organiseert met jonge kunstenaars een tentoonstelling, met werk geïnspireerd op Werkman;
- Prins Claus Conservatorium draagt de zorg voor de uitvoering van 'The Final Call'. Het libretto van deze cantate over de dood van Werkman is van de Groningse dichter Karel ten Haaf en wordt op muziek gezet door Klaas ten Holt.

En nog meer...

- Op 10 april 2015 wordt de tentoonstelling over leven en werk van H.N. Werkman in het Groninger Museum geopend door kunsthistoricus Henk van Os, in combinatie met op muziek gezette klankgedicht van Werkman door Cantorij van het Groninger Studentenpastoraat onder leiding van Gerrit Jan Niemeijer. De opening is ook de kick-off van de manifestatie 'Werkman 2015': een aanvullend programma luidt de manifestatie in;
- Tijdens de opening van de tentoonstelling wordt het nieuwe boek van Barbara Stok gepresenteerd: kort beeldverhaal over de Groningse

kunstenaar Hendrik Werkman. Ze maakt dit in opdracht van het Groninger Museum ter gelegenheid van het Werkmanjaar;

- CultuurClick Groningen en Vrijdag organiseren in de week na de opening van de tentoonstelling, op woensdag 15 april 2015, in het Groninger Museum de themadag 'H.N. Werkman' voor en door (primair) onderwijs (interne cultuurcoördinatoren (icc'ers), directies, pabo) en andere culturele aanbieders. De wijze waarop de Groninger kunstenaar 'vrijheid en spel' met zijn kunstenaarschap wist uit te dragen, werkt inspirerend. Met tegelijkertijd aandacht voor thema's als oorlog en ondernemingszin -het-outside-the-box-denken- waarbij raakvlakken worden gezocht met relevante thema's voor het onderwijs als ontwikkeling van creativiteit, onderzoekend vermogen en zelfreflectie, of een inhoudelijke benadering op beeldend, taal of wereldoriëntatie;
- Kunstlievend Genootschap Pictura in Groningen organiseert van 12 april tot 24 mei 2015 een expositie in het gebouw aan de St.Walburgstraat met Groninger kunstenaars die zich door Werkman laten inspireren, met onder andere: Karel Buskes, Annemiek Vos, Fiona Zondervan en Hinke Posthuma;
- Dick Ronner brengt een kleine hommage aan Werkman met ambachtelijke drukwerk in zijn winkel Triona Pers;
- 50 drukkers (uit heel het land) van Drukkers in de Marge maken het boek "Werkman - Teksten" . Het boek verschijnt in een oplage van 70, waarvan het grootste deel al verkocht is. Op zaterdag 9 mei 2015 wordt het boek gepresenteerd in het Groninger Museum.
- Op 10 april 2015 wordt de jaarlijkse Werkman herdenking in Bakkeveen georganiseerd;
- samen met HanzeCast/Noorderpoort College en Alfa College kijken we welke programma's geschikt zijn om studenten aan te bieden;
- Stichting De Verhalen van Groningen ondersteunt de activiteiten van Werkman 2015 en helpt mee de geschiedenis van H.N. Werkman in kaart te brengen en beschikbaar te maken voor een breed publiek;
- Museum Dr8888 organiseert van 29 november 2014 tot en met 10 april 2015 de tentoonstelling 'Drie generaties Werkman'.

De communicatie

Het idee van de drie episodes moet in de communicatie ook duidelijk zichtbaar worden. Per episode wordt een nieuw beeld ontwikkeld, passend bij het thema van de betreffende episode, dat gebruikt kan worden voor:

- Social Media: per episode een Social Media campagne;
- het programmaboekje: per episode wordt gewerkt met een programmaboekje, een overzicht van de activiteiten in en buiten het Groninger Museum;
- de buitenreclame/ A0 borden; per episode zal worden gewerkt met een ander beeld voor de buitenreclame;
- advertenties: De Agenda van de Oosterpoort, Groninger Museum Magazine, etc.

Tegelijkertijd zal er in de communicatie ook aandacht worden besteed aan de afzonderlijke activiteiten:

- bij elke activiteit wordt een A3 poster en een A5 flyer ontworpen ;
- bij elke activiteit wordt een advertentie ontworpen die gebruikt kan worden op Facebook/ Twitter;
- bij elke activiteit wordt een advertentie ontworpen die gebruikt kan worden voor de lezersaanbiedingen in Dagblad van het Noorden en Huis-aan-huis-kranten.

De website wordt een platform waar partners zichzelf kunnen terugvinden, en waar tegelijkertijd aan bezoekers van de website zo duidelijk mogelijk wordt gecommuniceerd wat er allemaal te doen is vanaf de lancering van het boek in november 2014, tot aan de sluiting van de tentoonstelling op 1 november 2015. Bezoekers kunnen zich via de website inschrijven op de nieuwsbrief, tickets bestellen voor de voorstellingen, en kunnen favoriete onderdelen eenvoudig delen via Social Media. Vanzelfsprekend worden partners gevraagd samen te werken in de publiciteit, om zoveel mogelijk bezoeken te realiseren voor de Werkmantentoonstelling, voor een succesvolle verkoop van het Werkmanboek, én zoveel mogelijk bezoeken of deelnamen te realiseren aan de activiteiten van de meewerkende culturele instellingen. Met Marketing Groningen, Hoffman Buitenreclame, boekenwinkels, NDC mediagroep, RTV Noord, De Verhalen van Groningen, Uitloper Groningen/Leewarden en Volle Zalen wordt samenwerking

gezocht om de activiteiten onder de aandacht te brengen, arrangementen samen te stellen en programmaboekjes, flyers en affiches te verspreiden.

© Stichting *Werkman 2015*

Organisatiebureau Geert Lameris

Akkerstraat 99a (De Studio)

9717 KZ Groningen

050 - 5777 858

info@werkman2015.nl

www.werkman2015.nl

Groningen, 8 oktober 2014